

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

SORUMLULUK DEĞERİ VE PRATİĞE YANSIMASI -ETİK YAKLAŞIM-*

RESPONSIBILITY VALUE AND ITS REFLECTION INTO PRACTICE: -ETHICAL APPROACH-

Hatice ÖNCEL**

Öz

Çağımızda bilim, teknoloji ve iletişimde yaşanan baş döndürücü gelişmelere karşılık; gün geçtikçe ahlaki sorunlar, sosyal hayatta şiddet, zorbalık, cinayet-intihar vakaları, madde bağımlılığı, hırsızlık, değer bunalımları artış göstermektedir. Sosyal bir varlık olan insanın değer dünyasından uzaklaştırılması, değerlerini kişiliği ile bütünleştirememesi, günlük hayatında, düşüncelerinde, konuşmalarında, üslubunda, tutum ve davranışlarında belli ilkelerden yoksun kalması gerek bireysel gerek toplumsal huzuru olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle daha sağlıklı bireyler ve toplumlar yetiştirebilmek için huzur ve güven ortamı oluşturan, insanları bir arada yaşamının önemine inandıran olgular niteliğindeki değerlerin, hayatımızda olmaları gereken yerde konumlandırılmaları oldukça önemlidir. Değerlerin hayatımızda gerçek anlamda varlık bulabilmesi için davranışlarımıza yansımaları gerekmektedir. İnsanlar değerlerden çok rahat söz edebilmekte ancak bu değerleri pratiğe yansıtıran çeşitli güçlükler yaşamakta, kişisel keyfe bağlı hareket etmekte, değerleri davranışa dönüştürememekteyiz. Değerlerin benimsetilmesi, bireylere davranış olarak kazandırılması hususunda uygun yöntem ve modellerin seçilmesi en temel etkenlerdendir. Bu bağlamda bize ipucu olacak belli bir ilkeler setimiz olursa değerleri pratiğe yansıtma kolaylık sağlayacak bir rehber edinmiş oluruz. Sorumluluk değerini ele aldığımızda toplum içinde insanların büyük bir kısmı sözde sorumluluklarını yerine getirdiklerini ileri sürerler; ancak durum gerçekte böyle değildir. Bu çalışma sorumlulukları yerine getirme konusunda fertte bir farkındalık ve bilinç uyandırma yollarını aramayı ve birtakım somut önerilerde bulunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın sonucunda sorumluluk değerinin pratiğe yansımada etik açıdan somut ipuçları elde edilmesi irdelenecektir. Bunu gerçekleştirirken Prof. Dr. Mehmet Türkeri'nin "altı adımlı yol" modeli çalışmamızın temel modelini oluşturacaktır. Çalışmamızda deskriptif (betimsel) ve analiz yöntemi kullanılacaktır. Konu zengin literatürle desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: Değer, Ahlak, Sorumluluk, Altı Adımlı Yol.

Abstract

In contrast to the dizzying developments in science, technology and communication in our age; day by day, moral problems, violence in social life, bullying, murder-suicide cases and substance abuse, theft and value crises increase. There is a move of social entity from the world of value, it is inability to integrate its values with its personality and its deprivation of certain principles in its daily life, thoughts, speeches, style, attitude and behavior negatively affect both individual and social peace. For this reason, it is very important to position the values, which are phenomena that create peace and security environment and make people believe in the importance of living together, in order to raise healthier individuals and societies. Values need to be reflected in our behavior in order to find real existence in our lives. People can speak of values very comfortably but while reflecting these values into practice, they experience various difficulties, act depending on personal pleasure and cannot convert values into behavior. The most basic factors are the adoption of values and the selection of appropriate methods and models for gaining individuals as behavior. In this context, if we have a set of principles that will hint us, we will obtain a guide that will make it easier to reflect the values into practice. When we consider the value of responsibility, a large number of people in society claim that they fulfill their so-called responsibilities; however, this is not really the case. This study aims to seek ways to raise awareness among individuals in fulfilling responsibilities and to make some concrete suggestions. As a result of study, obtaining concrete clues from ethical point of view in reflecting the responsibility value to practice will be examined. While doing this, the "six-step road" model of Prof. Dr. Mehmet TÜRKERİ will be the basic model of our study. In our study descriptive and analysis method will be used. The subject will be supported by rich literature.

Keywords: Value, Morality, Responsibility, Six Step Road.

* Bu makale, yazarın "Etik Açısından Değerlerin Pratiğe Yansımaları Sorunu" adlı doktora tezinden üretilmiştir ve IV. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildirinin bir kısmı ve genişletilmiş halidir.

** Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Doktora Öğrencisi, ORCID ID: 0000-0002-8604-8122, hatice.oncel@hotmail.com

GİRİŞ

Günümüzde insanlık bilgiye ulaşma ve onu kullanmada kayda değer bir ilerleme sağlamıştır. Bilgiye erişim noktasında; kaynaklar artmış, çeşitlenmiş ve talep edilen bilginin niteliği ne olursa olsun bilgiye erişim arayarı bile şaşırtacak bir hıza ulaşmıştır. Ancak modern dünyada duygu ve davranış boyutunda insan ihmal edilmiş, toplumlar karşı karşıya kaldıkları birçok problemle mücadele edemez hale gelmiş, değer bunalımları içinde kalmışlardır. Hırsızlık, gasp, şiddet olayları, çocuk istismarları, uyuşturucu ve bağımlılık yapan maddelerin kullanımları, ırkçılık söylemleri, bencilce davranışlar, ötekileştirme, asılsız sosyal medya paylaşımları, konuşma üslubunda saygısız ve küfür içeren ifadeler, kendisinin veya başkasının yaşam hürriyetini kısıtlama girişimleri, intihar vakaları, saldırganlık eğilimleri toplumda ön plana çıkan davranışlar olarak varlık göstermiştir. Toplumsal bir varlık olan insan anlam arayışı içerisinde oradan oraya sürüklenmekte, tutum ve davranışlarını belirleyecek, biçimlendirecek, yönlendirecek ilkelere ihtiyaç duymaktadır.

Çağımızda, toplumları oluşturan bireylerden birlikte yaşama katkı sağlayıcı bazı davranışlar geliştirmeleri beklenmektedir. Bu davranışların geliştirilmesi hedefi bizi insani değerleri yeniden düşünme, sorgulama, daha derinden anlama ve onları yaşama aktarma konusunda daha duyarlı olmaya yönlendirmektedir. Gelişen bilişim ve iletişim donanımlarının otomatikleştirdiği insan kendi özüne erişebileceği bir geçiş yolu aramaktadır. Bu geçiş yolu yukarıda belirttiğimiz gibi insani değerlerin tekrar değerlendirilmesi ve hayata aktarılmasıdır. Bu nedenle çağımız insanının fikri yönünü zenginleştirilmesi ve zihinsel potansiyelini harekete geçirmesi gerekmektedir (Genç ve Eryaman, 2008, 96). Bu da kişinin anlam arayışına kolaylaştırıcı yönde etkide bulunan “değerlerin benimsenmesi” ile mümkün olabilecektir. Zira değerler sadece teorik bir yapı, söz ya da duygu değildirler. Değerler bireylerin kişiliğinin, kimliğinin, eylem ve tavırlarının oluşmasında en etkili öğelerdirler. Bu makalede değer ve değerlerin pratiğe yansımalarının öneminden hareketle temel modelimiz olan Prof. Dr. Mehmet Türkeri'nin “altı adımlı yol” modelinin ne olduğu ve değerlerin pratik hayata yansıtılmasını nasıl sağladığı hususunda bilgi vereceğiz. Ardından sorumluluk değerinin altı adımlı yolda pratiğe nasıl yansıtılabileceğini inceleyeceğiz. Çalışmamızda daha ziyade ferdi, ailevi ve sosyal sorumluluklara odaklanıp onlardan örnekler sunacağız. Kutsal ile sorumluluklarımızı belirleyen manevi sorumluluklarımızı bu çalışmanın dışında tutacağız.

1. DEĞERLERİ PRATIĞE YANSITMAK İÇİN ALTI ADIMLI YOL

1.1. Altı Adımlı Yol

Değer, bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet, bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddî ve manevî öğelerin bütünü olarak nitelendirilebilir. Değer nesne ve olayların bir toplum, bir sınıf ya da bir insan bakımından taşıdığı önemi belirleyen niteliği olarak da tanımlanabilir. Bir toplum, bir sınıf ya da bir insan için önem taşıyan nesne ve olaylar değerlerin tanımı içerisinde yer almaktadır (TDK, 1998, 607).

Genel olarak, bir şeye önem kazandıran ölçü olarak tanımlanan değer Latince'de zengin ve güçlü olmak anlamına gelen *valor* kelimesinden İngilizce'ye *value*, Fransızca'ya *valeur*, Almanca'ya *wert* olarak geçmiş olup hemen hemen bütün dillerde hem iktisadi anlamda kıymet, paha ya da bir şeyin ederi olarak, hem de insan hayatının anlamlandırılması ve günlük yaşamın biçimlendirilmesi için başvurulan bir inanç temeli olarak kullanılmaktadır (Cevizci, 2006, 51-52).

İnsanın varlık gösterdiği tüm sosyal alanlar ve disiplinler tarafından benimsenen değer, farklı şekillerde tanımlanarak geniş anlama sahip bir kavram niteliğindedir. Felsefe, sosyoloji, antropoloji, ekonomi, hukuk, tıp vb. bilim dalı değer kavramını farklı boyutları ile tahlil etmiştir. Çalışma konumuz ile bağlantısı itibari ile değer kavramının felsefe alanındaki tanımı incelenecektir.

Felsefi anlamda değer, insanın nesne veya durumla karşılaşması anında, istek, gaye ve gereksinimine göre o varlığa atfetmiş olduğu mana olarak tanımlanmakta ve insanın değer sayesinde varlık ya da olguya yönelip ona ulaşmak istediği kabul edilmektedir (Cevizci, 2006, 52). Bir başka deyişle değer, her türlü amaç ve hedefler, ilgi ve çıkarlar, tutkular, idealler; her türlü güç ve iktidar etkenleri, ün ve şan hürsü, övme ve yerme, saygı ve saygısızlık, inanma ve inanmama, sözünde durma veya durmama, dürüst olma ya da olmama, sevgi ve nefret gibi (maddi-manevi, olumlu- olumsuz her türlü, benimsenen ve insan hayatında etkin olan) şeyler olarak ele alınmaktadır (Mengüşoğlu, 1983, 204). Yani değer, insan hayatını etkileyen hemen her türlü ilkeler, yargılar, kalıplar olarak ön plana çıkmaktadır.

Ahlaki anlamda değerlerin eyleme yansiyabilmesi ve gündelik hayatımızda yer alabilmesi için bazı temel ilkelerin olması esastır. Temel kabul edilen ilkeler bireylerin değerler üzerine düşünmesini, kendini sorgulamasını ve değerlerini içselleştirmesini katkı sağlayıcı role sahiptir.

Değerlerin eyleme dönüştürülmesi hususunda temel ilkeler, "irade (istenç özgürlüğü), rasyonellik, objektiflik, analiz-sentez, bilinçlilik, ilkeye bağlılık, evrensellik, tutarlılık, yanlış yapma model almamak, niyet, fiile (edime) yansıma/ yansıtma, özgecilik (diğerkâmlık), iyiye yönlendirme şevki (melyorizm), kendimize yönelik ödev çıkarma, değer vurgusu" (Türkeri, 2011, 25) olarak belirlenebilir.

Biz bu makalemizde önce değerlerin pratiğe aktarılması konusunda Mehmet Türkeri'nin teklif ettiği ve işlediği altı adımlı yolu (Türkeri, 2015, 42-57) ona dayalı olarak kısaca tanıtır ve sonra sorumluluk değerinin bireysel, ailevi ve toplumsal planda nasıl yaşanacağını, temsil edileceğini veya pratiğe döküleceğini işleyeceğiz.

▪ Birinci Adım "Değere Yönelik Negatif Tutumumuzun Saptanması"

Birinci adım diğer adımlar için katolizer görev yapmakta, onlar için tetikleyici bir rol oynamaktadır. 'Altı adımlı yol' modelinde ilk adım olarak eyleme yansıtma istediğimiz değere yönelik negatif bir değere sahip olduğumuz düşüncesi ile farkındalık kazandırma süreci başlatılır. Bu aşamada amaç; değerlerin gündelik hayata yansımamasının nedenleri üzerinde durup hangi boyutları göz ardı ettiğimizi belirlemektir.

"Değere Yönelik Negatif Tutumumuzun Saptanması" adımı bireyin hata ve eksiklerinin farkına varması son derece önemlidir. Zira kişinin kendini geliştirmesi, hangi konularda hata ve eksiklikleri olduğunu tespit edip bunları düzeltmeyi istemesi ile doğru orantılıdır. Ancak bu doğrultuda hareket edilirse hataları düzeltilme ve erdemli bir birey olma sürecinde kaydedeğer ilerlemeler gerçekleşebilir.

▪ İkinci Adım "Değerin Kendi Başına Amaç Olarak Görülmesi"

Değerlerin sözel ifade düzeyinden eylem düzeye geçirilebilmesi hususunda önem arz eden ikinci adım, değerlerin başlı başına amaç olarak kabul edilmesidir. Yani değer motivasyonu ile gerçekleştirilen tutum ve davranışların bir diğer amaçlara aracılık etmemesi gerekmektedir. Bireyin temel amacı "iyi ve erdemli bir insan olmak" şeklinde belirlenmelidir. Bu amaç doğrultusunda değer kabul edilen şeyler, araç konumunda olan (kariyer, ekonomik kar, kişisel çıkar, haz vb.) şeyler ile değiştirilmemelidir.

Değerin kendi başına amaç olarak görülmesi hususunda vurgulanması gereken bir boyut da bireylerin değerlerine bağlılık derecesinin, içinde bulunduğu şartlara göre değişmemesidir. Yani bireylerin içinde buldukları şartlara göre değerlerinin uygulayıcısı değil de, değerlerinin ekseninde benimsenmiş bir hayat tarzını tercih etmeleridir.

▪ Üçüncü Adım "Değerin Gündelik Hayatın Bir Parçası Olması"

Değerlerin hayatımızda yer aldıklarından söz edebilmek için gündelik hayatımızda gözlenebilir olmaları gerekmektedir. Değer olarak benimsenen şeylere zaman ayırmak, öncelik vermek, içsel motivasyon ile tercih etmek, uygulamaya geçirmek için çaba harcamak önemlidir.

Değer olarak gördüğümüz şeye yaşantımızın içine almak olmazsa olmaz niteliktedir. Ancak bu yapılmıyor ve gerekçe olarak da çeşitli engeller sunuluyorsa, bireyin sözkonusu değer(ler)e sahip olmadığı ortaya çıkar. Zira değerler, gündelik yaşantımızda tutum ve davranışlara yansiyarak can bulurlar.

▪ Dördüncü Adım "Değer Vurgusu ve Diğer Etik Şartları Dikkate Alma"

Değerlerin özümsemesi ve yaşatılması hususunda, dördüncü adım değer vurgusu ve diğer etik şartların dikkate alınması olarak ifade edilebilir.

Değer vurgusu, değer bildiğimiz şeyi, severek, isteyerek, bilinçli bir şekilde yapmayı kapsar. Bir diğer deyişle değer vurgusu tutum ve davranışları mecburiyet hissinden arınık, bilerek, bireyin hür iradesi ile gerçekleştirilmesi demektir. Gündelik hayatta değer vurgusu ile yapılacak olan şeylere engeller çıkarılmaz, aksine değer olarak benimsenen şeylere öncelik verilir.

▪ Beşinci Adım "İlke- Kural- Sorgulama (İKS) Anahtarını Kullanma"

İlke, söz, tutum ve eylemlerin kılavuzu olarak nitelendirilen ve hayatımızda bütün yapıp etmelerimizi kendisine dayandırdığımız esaslardır. Kural ise, ilkeden çıkarılan ve davranışı yönlendiren

şeydir. Sorgulama ise değeri hayata geçirmemizi sağlar. Sorgulama aşaması kapsamında bireyin kendisine “böyle bir değerim olmasaydı nasıl davranırdım” şeklinde soru sorması ve bu doğrultuda kendini bir ölçmeye çabalaması önemlidir. Bireyin cevabı, farklı olmazdı ise onun bu değeri ve ilkesi olmaması, değer içselleştirilememiştir.

İlke-kural-sorgulama anahtarı kanalı ile değerler gündelik hayatta tutum ve davranışlara daha etkin bir şekilde yansıtılabilir.

▪ Altıncı Adım “Erdem Konusundaki Bilgilerden Yararlanma”

Değeri pratiğe yansıtmada erdemler, hem karakteri hem de davranışları nitelermeleri nedeni ile bir tür somutluk sağlarlar. Örneğin öğrenmenin değer olduğunu düşünen bir kişinin bilgiye ihtiyaç duyan, bilgi peşinde koşan, bilgiye değer veren ve onu hayatının parçası yapan, düşünme gücünü kullanan, geliştiren, yerli yerinde konuşan ve davranış geliştiren bir yapıda olması gerekir (Türkeri, 2015, 42-56). Değeri hayata geçirmede dört temel erdem olan bilgelik, iffet, yiğitlik ve adaletle bağlantının kurulması gerekir.

Değer, uygulamada bireylerin söz, tutum, davranış ve eylemlerinin kaynağıdır. Dolayısıyla günlük yaşamda bireylerin yaptıkları ve bunları ne tür amaçlar ile yaptıkları bizlere onların sahip olduğu değerler hususunda fikir verir. Değerlerini hayata yansıtabilen bireyler erdemli bir hayatı amaçlamış olurlar; zira değerler sadece sözel dünyada yaşatılarak can bulmazlar. Erdem sahibi birey olabilmek, değerlerin pratik hayatın içine dahil edilmesini önemsemektedir. Dolayısıyla bu konu, bizim keyfimize göre düzenlenecek bir şey değildir. Bu konuda etik ve ahlak kitapları bize ipucu sağlayabilmektedir (Türkeri, 2015, 174).

2. SORUMLULUK DEĞERİ

Çalışmamızda gündelik hayatta değer bilinci konusunda eksikliklerin olduğu, toplumsal anlamda değerlerin eyleme geçirilmemesinden rahatsızlık duyulduğu; buna rağmen bireylerin özelleştirilme bulmadıkları, ahlaki gelişimleri adına herhangi bir çaba göstermedikleri değerlerden birinin de “sorumluluk” değeri olduğu düşünülmektedir.

İnsanın sosyal bir varlık oluşu, sorumluluklarının bilincinde olmasını, tutum ve davranışlarını bu bilinçle şekillendirmesini gerektirmektedir.

İnsan bu sosyal yönünün bir uzantısı olarak kendisi dışındaki diğer bireylerden etkilenmekte ve aynı zamanda onları da etkilemektedir. Gerçekleşen bu etkileşim değerlerin kazanılması ve eyleme dönüştürülmesi hususunda aktif rol oynamaktadır. Dolayısıyla olumlu veya olumsuz tutum ve davranışların, etkileşim halindeki insanların üzerindeki iz bırakıcı, etkileyici boyutundan hareketle erdemli bireylerin yetişebilmesinde değerler eğitimi konusunun önemi bir kez daha ön plana çıkmaktadır.

Bu bağlamda, sorumluluklarını yerine getiren bir bireyin tutum ve davranışlarının arkasında sorumluluklarını bildiği ve yaptığı kabul edilebilir. Görevini yapmayan bir çalışan, çevresine yararı olmayan bir vatandaş, kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan bir birey, ödevlerini, sorumluluklarını tam ve zamanında yapmayan bir öğrenci eğer bu tür tutum ve davranışlardan rahatsızlık duyuyorsa bu tür eylemlere yol açamaz. Sorumluluklarını yerine getirmenin bilincinde olan bir birey, daha iyiyi yapmak için daha duyarlı olmayı tercih eder. Böylece gelecek nesillere daha yaşanabilir bir dünya bırakılabilir. Sorumluluk değeri eğitiminin amacı da, bireylerin sorumluluklarının farkına varmasına katkıda bulunmaktır (Aktepe, 2015, 1512).

Sorumluluk değerinin bireyler tarafından içselleştirilip bireysel, ailevi ve toplumsal planda nasıl yaşanacağını, temsil edileceğini veya pratiğe döküleceğini sağlayacak bir model olan altı adımlı yolun aşamaları ile devam edilmektedir.

2.1. Birinci Adım “Sorumluluk Değerine Yönelik Negatif Tutumumuzun Saptanması”

Sorumluluk değerini benimseyebilmek ve davranışa dönüştürebilmek için ilk adım olarak sorumluluk değeri ile ilgili olarak hangi noktalarda eksik olduğumuzu düşünerek başlamalıyız. Bireyin kendini geliştirebilmesi, daha iyi bir düzeye erişebilmesi için buna ihtiyacı olduğunu düşünmesi gereklidir.

Değerlerin kazandırılması sürecinde bireylerin bu hususa karşı nasıl yaklaşım sergiledikleri önemli bir kısımdır. Zira bireyler kendilerinin tüm sorumluluklarını yerine getirdiklerini; ancak bütün eksikliklerin ve sorumsuzlukların kendileri dışında diğer insanlardan kaynaklandığını düşünürlerse; değerleri uygulanmasından kimler kendini yükümlü görecektir? Yani neredeyse herkes değerlerin eyleme geçirilmemesinden şikayet ederken birey, kendini bu noktada geliştirme ve değerlendirme çabasına dahil

olmazsa değerler nasıl pratiğe yansiyabilecektir? Değerlerin muhatabı insandır ve değerler insanların hayatında yer aldıkları ölçüde can bulabilmektedirler. Kişi önce kendi değerlerinin farkına varmalıdır. Aksi takdirde, iyi ve ahlaklı birey olma yolunda bir başlangıç yapılamaz. Bununla birlikte herkes ben iyiyim, ben her şeyi tam ve zamanında yapıyorum algısı ile kendini düzeltmekten ziyade eksiklikleri tekrar tekrar çoğurmaya devam eder. Yetişen nesillere de yeterince olumlu örnekler oluşturulamaz. Bir süre sonra şu aşamaya gelinir, “herkes sorumluluk sahibi ise, neden bu kadar tıkanıklıklar yaşanmakta ve sorumluluk değeri üzerinde durulmaktadır?”. Aslında cevap da sorunun içinde yer almaktadır. Her konuda bütün sorumluluklarını yerine getirdiğini düşünen bir kişi bu konuda nerede eksik olduğunu tespit edemez. Bu nedenle birey öncelikle sorumluluk konusunda eksiklikleri olduğunu düşünerek harekete geçmelidir.

2.2.İkinci Adım “Sorumluluk Değerinin Kendi Başına Amaç Olarak Görülmesi”

Değerlerin eyleme geçirilebilmesi ve erdemli bireylerin yetişebilmesi için araç-amaç ilişkisinin bireyler tarafından doğru algılanması gerekmektedir.

Değerler; amaç değerler (terminal values) ve araç değerler (instrumental values) olmak üzere iki grupta incelenebilmektedir. Araç değerler, amaç değerlerin kazandırılması işlevine sahiptir (Akarsu, 1998, 70). Sorumluluğun vb. değerlerin hayata yansımaları açısından kendisine araç olabileceği tek amaç “iyi insan olmak” ya da “erdemli olmak” şeklindeki hedefler olabilir. Araç-amaç ilişkisi bu düzenle yapılandırılırsa, sorumluluk değeri kendi başına amaç kabul edilmiş olur. Sorumluluk değerinin para, mal, mülk, makam, mevki vb. durumlar için aracı olması durumunda ise, hayatımızın temel amacı bu ifade edilen şeyler olarak belirlenmiş olur. Bu durum da sorumluluğun gerçek anlamda değer kabul edilmediğini, açığa çıkarır.

Sorumluluk değerinin kendi başına bir amaç olarak görülmesi etik açıdan temel hedeftir. Sorumluluk değerini amaç edinmiş insan erdemli ve ahlaklı birey olma yolundadır; çünkü sorumluluk sahibi olmak erdemli yolun anahtarlarından biridir. Örneğin sorumluluk değerine sahip birinin ürettiği ürünlerde daha ucuz maliyet sağlamak için insanların sağlığına zararlı maddeleri kullanmayı tercih etmek yerine sağlıklı, düzgün ve kaliteli ürünler tercih etmesi, onun sorumluluk değerini amaç edindiğini göstermektedir. Aksine sorumluluk değerini araç kabul eden bir üretici daha fazla kar etmek, daha düşük maliyete erişmek için tüketicinin sağlığına zarar verecek daha kalitesiz üretimler yapmaktadır.

Kişi sorumluluk sahibi olmayı bir araç olarak gördüğü zaman onun yerine başka yollarla hedefini gerçekleştirmeye yönelebilir. Böyle bir hayatta yani paranın, mal-mülkün, makam-mevkinin, şan ve şöhretin amaç olduğu bir hayatta bunlar değer olmuş olur. Ancak bu sayılanlar araçsal şeylerdir. Araç olan şeyler, iyiye de kötüye de kullanılabilen şeylerdir ve hayatın amacı olamazlar.

2.3.Üçüncü Adım “Sorumluluk Değerinin Gündelik Hayatın Bir Parçası Olması”

Değerlerin gündelik hayatımızda yer alması, somut tutum ve davranışlarda gözlenmesi, benimsenen değerlerin uygulamaya geçirildiğini yansıtmaktadır. Özümşenen değerlerin bireyin tutum ve davranışlarına pozitif etkisi olmuyorsa, bireyin o değere sahip olduğu söylenememektedir.

Kişinin sorumluluk sahibi olmayı bir değer olarak görmesi, onun gündelik hayatında sorumluluklarını yerine getirmeye zaman ayırması anlamına gelmektedir. Kişi gündelik hayatında, kararlarında, eylemlerinde sorumluluk değerine zaman ayırıyor ve bunu can-ı gönülden isteyerek, kendi içsel motivasyonu ile uyguluyor ise sorumluluk değerine sahip olduğu söylenebilmektedir.

Sorumluluk değeri uygulamaya geçirilmez ve sürekli buna engel olan unsurlar ifade edilirse, bireylerin aslında söz konusu değere sahip olmadıkları, onu benimseyemedikleri, içselleştiremedikleri ortaya çıkar.

Etik bağlamda, temel ölçütümüz gündelik hayatımızdır; yani birey olarak bir değeri benimsemiş isek o değer bizim düşüncemizi dolayısıyla eylemlerimizi etkiler. Burada bir parantez açmak gerekmektedir. Değerler eyleme yansıtılırken, etik dışı (örneğin para, mal-mülk, makam, haz vb.) amaçlarla değil, değer vurguyla “iyi” yi ortaya çıkaracak özellikte olmalıdır.

İyiye ortaya çıkaracak şartları biraz açacak olursak, bu ifadede kastedilen şey, bireyin tutum ve davranışlarını zorunluluk hissi ile değil kendi iradesi ile eyleme yansıtmasıdır. Zira zorunluluk nedeni ile yapılan eylemlerde irade özgürlüğü yoktur ve şartlar değiştiğinde o davranışlar terk edilir, uygulanmamaya başlanır; oysa ahlaki davranışın yatkınlık haline gelmesi esastır.

Mesela gündelik hayatımızı düşündüğümüzde evde, eğitim hayatında, iş hayatında, mahallemizde, yaşadığımız çevrede birtakım zorunluluklara muhatap kalmaktayız. Ailemize, akrabalarımıza, komşularımıza karşı yapılması gereken şeyler vardır; bunları mecburiyet hissederek yaptığımızda değer

bilincinden uzaklaşmış olmaktadır. İçten gelen motivasyonla severek isteyerek yapılan şeyler ise daha güzel daha özenli yapılmakta böylelikle değer niteliği taşımaktadır.

2.4. Dördüncü Adım “Değer Vurgusu ve Diğer Etik Şartları Dikkate Alma”

Davranışlarımızın etik değer kazanabilmesi onları gerçekleştirirken değer vurgusunu gözetmemize bağlıdır. Değer vurgusu, bireyin değer farkındalığı geliştirdiği şeyleri bilinçli olarak, severek, isteyerek, iradesiyle tercih ederek yapmasıdır. Değer vurgusunun söz konusu olabilmesi için davranışın zorunluluk ve mecburiyet algısından arınık olması gerekmektedir. Zorunluluk hissi ile yapılan eylemler yeteri kadar önemsenmeyebilir, gönülsüzce, daha az özenerek yapılabilir. Değer vurgusu ile eylemde bulunduğumuzda yapabileceğimiz en iyisini, en güzelini yaparız. Gerçekleştireceğimiz eyleme zaman ayırırız, acele etmeyiz, odaklanırsak, her boyuta önem veririz.

Sorumluluk değerinin, tutum ve davranışlara yansıtılırken bizzat değer olarak kabul edilmesi son derece önemlidir. Başka bir ifade ile amaç olarak saptanan şeylerin, sorumluluk değerini hafife almayı, onu başka şeylerle değiştirmeyi ya da feda etmeyi beraberinde getirmeyen şeyler olması gerekir. Sorumluluk değerinin kendisine araç olabileceği tek amaç, “iyi ve erdemli bir insan olmak, bu ekseninde bir hayat yaşamak” olarak ifade edilebilir. Bunun dışında daha fazla ekonomik kazanç, kariyer, varlık, haz gibi hedefler sorumluluk değerinin temel motivasyon kaynağı olarak yer alırsa sorumluluk değeri, değer olarak algılanmaktan uzaklaştırılmış olur. Zira hedeflerin haz, varlık, kariyer olarak belirlendiği bir zeminde bunlar temel değer olmuş olup sorumluluk değerine bir alan bırakılmamış olur. Değerlerin pratiğe yansımada bireyin gündelik hayatta kendisi ile diğer varlıklarla ilişkisi belirleyicidir. Suje-suje, suje-obje ilişkisinin değerleri içselleştirebilecek, uygulamaya geçirecek şekilde kurulması etik değer ifade etmektedir.

Etik değere erişebilmek için de iyi niyet, bilinçli olma, ahlaki ilkeyi bilme, rasyonellik, objektiflik, özgeçicilik, açık-seçik bilgi, tutarlılık, ilkeye bağlılık, evrensellik, yanlış yapma model almamak, fiile yansıma, iyiye yönlendirme şevki (melyorizm), kendimize yönelik ödev çıkarma gibi etik şartların(Türkeri, 2011, 22) göz önünde bulundurulması ve uygulanması gereklidir.

Değindiğimiz etik ilkelerin bazılarını, etiğin ayırt edici özellikleri bağlamında sorumluluk değeri üzerinden düşünelim. Bunlardan biri “bilinçlilik”tir. Bilinçlilik, yaptığımız davranışın temelinde yatan ahlaki ilkeyi bilmeyi ve onu sürekli göz önünde tutmayı ifade etmektedir. Sorumluluk değeri konusunda sadece “sorumluluk sahibiyim” demek ya da ara sıra tesadüf eseri olarak o davranışı yapıyor olmak etik açıdan yeterli değildir. Sorumluluk değeri konusunda başta bilinçlilik ilkesinin işlevselleştirilmesi önem arz etmektedir. Yani sorumlu olmanın, söz konusu davranışı nasıl etkileyeceği ve nasıl şekillendireceği üzerine düşünüp eylemde bulunmak bilinçlilik ilkesinin yansımasıdır.

Sorumluluk değeri hususunda rasyonellik ilkesi, kararlarımızın, tutum ve davranışlarımızın akla uygunluğunu, düşünce süzgecinden geçirilmesini sağlamaktadır. Akıl ve düşünce ile vurgulanan şeyin içgüdüye dayalı olarak değil de, iyi olduğu için istenmesi ve yapılması rasyonellik ilkesinin koşullarındandır.

Bir diğer ilkemiz ise “değer sorumluluğu”dur. “Değer sorumluluğu”, bizim yapıp-ettiğimiz bir şeyi içimizden geldiği için isteyerek yapmamızla ilgili olup dışsal sorumluluktan farklılık göstermektedir (Türkeri, 2011, 30). Bir edimin değer niteliği kazanabilmesi için onun mecburiyet hissiyle ya da sorumluluğun kişinin üzerinden kalkması düşüncesi ile yapılması değerlerin pratiğe yansımalarının önündeki engellerdendir.

Değer sorumluluğu, vicdani sorumluluk olarak da anlaşılabilir. Fakat vicdani sorumluluk gündelik hayatta, bir tür keyfilikle kullanılabilir bir durum almıştır. ‘Vicdana göre davranmak’tan söz edilirken, insanın dışsal etkilerden etkilenmesi ve içsel durumuna göre davranması kastedilmektedir. Buradaki asıl sorun içsel durumla alakalıdır. “Herkes vicdanına göre davranmalı veya davranıyor” denilmesi uygulamada kişilerin içsel durumuna göre davranması anlaşılabilir ama bu nihayetinde insanın içgüdüleriyle davranması olarak işlev görebilmektedir. Vicdanın geliştirilebilir bir şey olduğu, onun için bazı şart ve hazırlıkların yerine getirilmesi gerektiği gündelik hayatta kimsenin aklına gelmemektedir. Buna bağlı olarak içsel durum, içgüdüsel durum olarak davranışlarımıza kaynaklık etmektedir. Hâlbuki etiğin ayırt edici şartlarının başında rasyonellik gelmektedir. Vicdan, aslında ‘iyi ile kötüyü ayırt eden iç ses’ olarak, iyi değeri ile kötü değerini ayırt ettirecek ve sonuçta iyi değerini ortaya çıkartacak, bilgi elde etme, bilinç kazanma, etik değerlendirme yapma gibi hazırlıkları yerine getirmeyi gerektirir. Özetle bir konuda etikten söz ediliyorsa asıl vurgu etik değer üretmeye yönelik olmalıdır (Türkeri, 2015, 30-31). Dolayısıyla, değerlerin etik açıdan pratiğe yansımabilmesi için davranışlarımızın temel ölçütü etik ilkelerimiz olmalıdır. Tutum ve

davranışlarımızı kendi içsel motivasyonumuz, değer bilincimiz ve etik farkındalığımız ile geliştirmemiz, bizleri değer üreten bireyler kılabiliriz.

2.5. Beşinci Adım “İlke- Kural- Sorgulama (İKS) Anahtarını Kullanma”

Sorumluluğu değer olarak gündelik hayatın bir parçası yapmak için sorumluluk etkinliğini ilke-kural-sorgulama aşamaları ile uygulamaya geçirebiliriz. İlke, tutumlarımızı kılavuzlayan şey olup bütün yapıp etmelerimizi kendisine dayandırdığımız şeydir. Kural ise ilkedен çıkarılan ve davranışı yönlendiren şeydir. Sorumluluğu değer olarak hayata geçirmek hedefine ulaşabilmek için bu konuda bir ilke tespit edebiliriz. Örneğin bu ilke “odamı toplamak” olabilir. Buna bağlı olarak belirlenecek kural da “her gün odamı toplayıp düzenlemek” olabilir.

İlke-kural oluşturmak değerlerin eyleme dönüşebilmesi husunda katkı sağlayıcı öneme sahiptir. Kişi ilkesine ve kuralına bağlı kalınca değerleri eyleme geçirmiş olur. Bununla birlikte kişinin değer temelli eylemlerine süreklilik katar. Bir örnekle açıklayacak olursak, kişi her gün odasını belli süre zarfında toplamayı ilke olarak belirlediğini ifade etsin. Onun bu ilkeye uyamayacağı (hastalık, özel günler, bayramlar vb. gibi) dönemler olacaktır. Böyle bir durumla karşılaşan birey ilkesine uymamış olacak ve kendine olan inancı olumsuz etkilenecektir. Her gün sorumluluklarından biri olan “odasını toplama” yı ilke edinen kişi, davranışını şekillendiren kuralı duruma göre yeniden şekillendirebilir ve böylece ilkesini uygulamaya devam etmiş olur.

Sorgulama ise sorumluluk değerini hayata geçirmemize katkı sağlar. Örneğin “Evimi toplamak benim sorumluluklarımdandır.” deyip odasını dahi toplamayan veya “sofraya yardım etmek benim sorumluluklarımdandır.” deyip doyduktan sonra kaşığını dahi masadan kaldırmayan bir birey bu sorumluluklarını değerli buluyor mudur? Yani onun düzenli olmak veya sofraya yardım etmek gibi bir ilkesi var mıdır? Bu aşamada kişi kendisine, bahsedilen ilke ve ölçütlerin yanı sıra, “böyle bir değerim ve ilkem olmasaydı nasıl davranırdım?” diye sormalıdır. Cevap, “farklı olmazdı” şeklinde ise kişinin bir değeri ve ilkesinin olduğu söylenemez. Böyle bir durumda bireyin sahip olduğunu düşündüğü değer, ilke-kural yoluyla uygulamaya geçmemiş ve kişinin o konudaki tutumunu ve davranışını değeri yansıtacak düzeyde şekillendirmemiştir.

2.6. Altıncı Adım “Erdem Konusundaki Bilgilerden Yararlanma”

Erdem, Sokrates felsefesinde bir bilgi olarak ele alınmakta ve bilen kişinin kötülük yapmayacağı kabul edilmektedir. Kötülüğün bilgisizlikten kaynaklandığı ve gerçek mutluluğu bilen kişinin onu elde etmek isteyeceği düşünülmektedir. Onu elde etmek için de kendi kendisiyle uyum halinde olacaktır. Kendi kendisiyle uyum halinde olan kişi iyiyi ve doğruyu elde edecek şekilde kendini ayarlamaktadır (Cevizci, 2002, 953).

Platon, ruhun üç parçadan meydana geldiğini belirterek, “Erdemi, her bir parçanın kendi işlevini en iyi bir şekilde yerine getirmesi olarak belirtmiştir. Ruhun bu üç parçasının erdemleri bilgelik, cesaret ve ölçülülüktür. Bu üç parçadan meydana gelen bütünü ahenk içinde olması hali de, adâlet erdemi olarak ifade etmiştir.” (Cevizci, 2002, 368).

Aristoteles ise erdemleri düşünce ve karakter erdemleri şeklinde ikiye ayırmaktadır. Aristoteles’e göre, düşünce erdemleri ruhun aklı kısmının üstünlükleridir ve düşünce erdemi nazarî alanda bilgelik, pratik alanda öngörü ve sağduyu şeklinde yansımaktadır. Düşünce erdemi tecrübe ve zaman ile kazanılır. Karakter erdemleri de alışkanlıklardan doğar ve yine alışkanlıklarla kazanılır. Karakter erdemleri, aklı yönde doğrudan bağlantılı değildir, zihinle irade arasındaki uyumdan doğarlar. Karakter erdemi hazzarda, acılarda hoş olan şeylerde orta olmalarla ilgili bir durumdur. Cömertlik, ölçülülük, yiğitlik ve dostluk gibi erdemler ahlâkî erdemlerdir. Bunların eksikliği ve aşırılığı erdemsizliğe yol açar (Aristo, 2005, 1106).

İslam düşüncesinde ise erdem, bir ahlak terimi olarak kullanılmakta olup bireyin iyilik yapmasını aynı zamanda kötülöklere engel olmasını sağlayan ruhî yetenekleri kapsamaktadır (Saruhan , 2012, 341). İslam filozofları erdemi tasnif ederken ilkçağ filozoflarını kendilerine model kabul etmişlerdir ve buna bağlı olarak “hikmet, yiğitlik, iffet ve adâlet”i temel erdemler olarak sıralamaktadırlar. İslam klasik dönem ahlakçı filozofları da erdem tasnifinde İslam filozoflarının izini takip etmeyi tercih etmektedir. Bu konuda birkaç filozofumuzun erdem tanımına yer verilmektedir. Örneğin İslâm düşüncesinde ilk filozof olan Kindî erdem hususunda “insana has değerli huy” olarak tarifte bulunmuş ve adeta bütün düşünürlerin esin kaynağını oluşturmaktadır.

Kınalızade ise erdemi “Huy bir melekedir, onun sebebiyle fiiller sadır olur. Bir huy, üç şeye, ya tam olan şeye, ya noksan olan bir şeye, ya da ne tam ve ne de noksan olan bir şeye sebep olur. Birinci kısma erdem ve iyi huy, ikinci kısma rezilet ve kötü huy, üçüncü kısma ne erdem ve ne de rezilet denir.” ifadeleriyle tanımlamaktadır (Oktay, 2015, 54).

Nasîruddin Tûsî erdem konusunda “Erdemler dörttür: Birincisi teorik kuvvenin terbiyesinden meydana gelen hikmet, ikincisi pratik kuvvenin terbiyesinden meydana gelen adâlet, üçüncüsü öfke kuvvesinin terbiyesinden meydana gelen yiğitlik ve dördüncüsü şehvet kuvvesinin terbiyesinden meydana gelen iffettir.” (Tusi, 2007, 134). İslâm ahlak düşüncesinde erdemün fiillerin orta yolu olduğuna dikkat etmek ile bireylerin iyiye ve mutluluğa ulaşımı arasında bir bağlantı işlevine sahip olduğu düşüncesi mevcuttur.

Bu bağlamda sorumluluk örneğimiz üzerinden temel erdemlerden biri olan bilgelik (hikmet) erdemi ile devam edelim. Bilgelik (hikmet), düşünen ve ayırt eden nefsin bir fazileti olup bütün varlıkları var olmaları itibarı bilmektir (İbn Miskeveyh, 2013, 34). Bilgelik erdemi; zeka, çabuk anlama, zihin açıklığı, kolay öğrenme, iyi düşünme, ezberleme, hatırlama gibi alt erdemlere sahiptir (Oktay, 2015, 185).

Sorumluluğun değer olduğunu düşünen biri, bilgelik erdeminin özelliklerini dikkate aldığımızda, sorumlulukları ile ilgili bilgiye ihtiyaç duyan, bunları değer bilinci ile yerine getirebilmek için bilgiye değer veren, bilgiyi hayatının parçası yapan, düşünme gücünü kullanan, geliştiren, yerli yerinde kullanan ve davranış ortaya koyabilen bir yapıda olması gerekir. Aynı zamanda bilgelik erdeminin alt dallarının kişide mümkün olduğunca fazla bulunması kişinin bu erdemi dikkate aldığını, kazanmaya çalıştığını ve bilgelik yolunun yolcusu olduğunu gösterir. Buradan hareketle değeri hayata geçirmede erdemün doğası, ana erdemler ve bünyelerindeki diğer erdemlerle ilgili bilgilerden yararlanmak ve erdemlerin nasıl kazanılacağını açıklayan bilgilerden ve kitaplardan istifade etmek yararlı olabilir.

SONUÇ

Değerlerin kazanılmasında değer eğitimi temel faktörler arasında yer almaktadır. Değerlerin niteliğine uygun yaklaşım ve modellerle öğretilmesi eyleme dönük bir değerler eğitimi için bir önkoşuldur. Bu bağlamda değer eğitimi kapsamında kullanılan yaklaşım ve modellerin, bireyin maddi- manevi yapısını önemseyen, teorik bilgi ile sınırlı kalmayıp akademik temelle beslenen, öğrencilere değerleri dayatmayan, onların kendi değerlerini oluşturmalarına rehberlik eden, demokratik, bilimsel yöntemlerle, değer çatışmalarını minimize edebilen nitelikte olmaları gerekmektedir.

Altı adımlı yol modeli, değer eğitimi sürecinde bireyi değer konusunda bilinçlendirme aşamasıyla yola çıkmaktadır. Bununla birlikte bireyin değer bilincini, değer farkındalığını geliştirmekte değerlerin eyleme dönüştürülmesi hususunda etik ilkeleri gözetmektedir. Aynı zamanda altı adımlı yol modelinin her bir basamağı, değerleri sözden eyleme taşıyacak şekilde kapsayıcı, bütüncül, hayatla iç içe, yaparak yaşayarak öğrenmenin dahil edildiği adımlarla geliştirilmekte, güncel, rasyonel, evrensel insani değerleri eyleme yansıtmaya elverişli bir formda nihai hedef olarak ahlaklı insan, erdemli iyi insan yetiştirmeyi benimsemektedir.

Bireylerin sahip oldukları değerlerinin farkına varması, onlarla bağlantılı davranış geliştirmesi, onları kullanması bir diğer ifade ile eyleme dönüştürebilmesi için altı adımlı yol modelinin etkin bir model olduğu düşünülmektedir. Zira altı adımlı yol modelinde değere yönelik negatif tutum saptanmakta, değer kendi başına amaç olarak görülmekte, değer gündelik hayatın bir parçası olarak ele alınmakta, değer vurgusu ve diğer etik şartlar dikkate alınmakta, ilke-kural-sorgulama anahtarı kullanılmakta, erdem konusundaki bilgilerden yararlanılmaktadır. Makalemizde sorumluluk değerinin altı adımlı yol modeliyle etik açıdan eyleme nasıl yansıtılabileceği ele alınmaktadır. Özetle, sorumluluk değerinin pratiğe yansiyabilmesi için öncelikle bireyin sorumluluk değeri konusunda eksiklikleri olduğunu düşünerek harekete geçmesi, sorumluluk değerini başlı başına amaç kabul etmesi; ekonomik kar, kariyer, mal, mülk haz gibi araç olan şeylere feda etmemesi önem arz etmektedir. Bir değer olarak benimsenen sorumluluk değerinin gündelik hayatta yer alması, somut bir şekilde gözlenmesi, tutum ve davranışlara yansımaları gerekmektedir. Bunun da değer bilinci ile uygulanması esastır. Yani sorumluluk değerine yönelik tutum ve davranışların içsel motivasyonla, seveerek, en iyisini, en güzelini yapma şevkiyle gerçekleştirilmesi temel hedeftir. Sorumluluk değerinin pratiğe yansımaya katkı sağlanması ve otokontrolün geliştirilmesi amacıyla ilke ve kurallar belirlenmeli ve bu doğrultuda sorgulama gerçekleştirilmelidir. Değerlerin uygulamaya geçirilmesi için erdemle ilgili bilgilerden yararlanılmalıdır.

Sonuç olarak değerler ahlaklı ve erdemli yaşama ihtiyacı ve kabiliyetinde olan tüm insanlık ve toplumlar için olmazsa olmaz nitelikler oldukları için sorumluluk değerinin de sözel ifade dünyasından

çıkarılıp tutum, davranış, eylem düzeyine eriştirilmesi gerekmektedir.Böylelikle iyi, ahlaklı, erdemli bireyler yetiştirilerek daha güvenilir, daha huzurlu, daha mutlu bir dünyaya kavuşulabilir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkilap Kitapevi.
- Aktepe, Vedat (2015). 5. Sınıf Öğrencilerinin Sorumluluk Değerinin Geliřtirilmesine Yönelik Bir Performans Görevi Uygulaması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 23, S. 4, s. 1511-1534.
- Aristoteles (2005). *Nikomakhos'a Etik*. Yunancadan Çev. Saffet Babür. Ankara: Kebikeç Yayınları.
- Cevizci, Ahmet (2002). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, Ahmet (2006). *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara: Babil Yayıncılık.
- Genç, Salih Z. ve Eryaman, M. Yunus (2008). Deęiřen Değerler ve Yeni Eğitim Paradigması. *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 89-102.
- İbn Miskeveyh (2013). *Tehzibü'l-Ahlâk: Ahlâk Eğitimi*. Çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaođlu, Cihat Tunç, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Mengüođlu, Takiyyettin (1983). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Oktay, Ayře Sıdıka (2015). *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*. İstanbul: İz Yayınları.
- Saruhan, Müfit Selim (2012). *İslam Felsefesi Tarihi I*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tusî, Nasirüddin (2007). *Ahlâk-ı Nâsirî*. Çev. Anar Gafar ve Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türkeri, Mehmet (2008). *Etik Kuramları*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Türkeri, Mehmet (2011). *Etik Bilinç Kaynak SİZsiniz*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Türkeri, Mehmet (2015). *Etik Değer Açısından Eğitim, Siyaset, Kamu, Çalışma Hayatı ve Bilim*. İstanbul: Lotus Yayınları.